

ДОСЛІДНИКИ ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА

*І. Брижіцька, канд. філол. наук, наук. співроб.,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*

ІВАН КОВАЛЬОВ – ДОСЛІДНИК ТЕМИ "ШЕВЧЕНКО І ЦАРСЬКА ЦЕНЗУРА"

У статті увага зосереджена на значенні, змісті та структурі збірника "Шевченко і царська цензура" І. Ковальова, а також на тих перешкодах, що їх зазнала книга дослідника внаслідок втручання вже радянської цензури.

***Ключові слова:** цензурні утиски, архівні документи, шевченкознавство.*

В статье внимание сконцентрировано на значении, содержании и структуре сборника "Шевченко и царская цензура" И. Ковалева, а также на тех препятствиях, с которыми столкнулась книга исследователя вследствие вмешательства уже советской цензуры.

***Ключевые слова:** цензурные притеснения, архивные документы, шевченковедение.*

The article talks of the meaning content and structure of the collection "Shevchenko and Tsarist Censorship" by I. Kovalev, as well as the obstacles faced by the researcher as a result of the Soviet censorship.

***Key words:** censorship, archival documents, Shevchenko studies.*

В архівосховищах України та зарубіжжя зберігається величезний масив цензурних документів про переслідування творчої спадщини Тараса Шевченка. На сьогодні ще не всі цензурні справи виявлені й опубліковані. Збірник архівних документів "Шевченко і царська цензура" зібрав і свого часу до друку підготував Іван Ковальов. Документи взято з фондів Центрального державного архіву внутрішньої політики, культури та побуту в Ленінграді (нині – Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі), де І. Ковальов працював у 1930-х роках.

2 грудня 1940 р. дослідник надіслав збірник до Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка на ім'я заступника директора Інституту Давида Копиці разом із листом такого змісту:

«Уважаемый тов. Копица!

В ответ на Ваше письмо от 19.X.1940 г. посылаю Вам документальный сборник "Т. Г. Шевченко и царская цензура". Так как в течение ноября я делал некоторые дополнения и изменения в сборнике, произошла задержка в посылке рукописи, за что извиняюсь.

Надеюсь, что сборник представит значительный интерес, и его издание явится событием в Шевченковедении. Если сборник будет

принят для издания, то, полагаю, для него необходимо изготвить несколько фотокопий с наиболее интересных документов, а также и с запрещенных портретов Шевченко и рисунков к его произведениям. Это значительно оживит сборник.

О получении рукописи прошу мне сообщить.

С приветом И. Ковалев [10, 530].

2.XII.1940 г.

Адрес: Ленинград, 24. Проспект 25 октября, д. 168, кв. 7».

Машинопис було передано на рецензування літературознавцю, письменнику Дмитрові Косарику, який 1941 р. зробив негативний висновок щодо змісту збірника. За Дм. Косариком, виявляється, "все це в більшій чи меншій мірі відомо кожному, хто читає, знає і вивчає Шевченка", а "збільшення *кількості* (підкреслення автора. – І. Б.) цензурних документів не збільшує наукової новизни цієї теми".

Події Другої світової війни відклали дальший розгляд цієї справи. До неї повернулися щойно 1947 р., давши збірник на додаткове рецензування письменникові Олександрю Ільченку. І знову негативний висновок.

Обидві рецензії – це документи епохи, які красномовно свідчать про ті умови, в яких перебувала українська гуманітарна наука. Наводимо їх повністю.

«І. Ковальов. Т. Г. Шевченко і царська цензура.

Прочитавши збірку документів, зібрану у центральних архівах СРСР, з яких бачимо всі переслідування царської цензури творів Шевченка, починаючи з першого виходу "Кобзаря" і до самої Жовтневої революції. Доводиться сказати, що все це в більшій чи меншій мірі відомо кожному, хто читає, знає і вивчає Шевченка. Отже, збільшення *кількості* цензурних документів не збільшує наукової новизни цієї теми. Свіжо прозвучали в цій книзі лише документи царської цензури, які забороняли біографічні статті й розвідки про Шевченка. Це справді новий матеріал, зібраний тов. Ковальовим і він не відомий шевченкознавцям. Тому то я вношу пропозицію цей розділ надрукувати в наших наукових записках. Зокрема серед документів цього розділу є дуже інтересні відгуки цензури про книгу Кониського, про статті Івана Франка і що зовсім не відомо нам було досі – це відгуки цензури про шевченківські статті у єврейській періодичній пресі. Ці документи по своїй кількості невеликі і вони не займуть багато місця в "Радянському літературознавстві", але внесуть новий значущий матеріал у шевченкознавство.

Що ж торкається останніх численних матеріалів збірки І. Ковальова, то я вношу пропозицію вибрати з них найоригінальніші,

а таких знайдеться не більше десятка документів, і приєднати їх до книги, що підготовлено до друку в 4-х томах робітниками Українсько-го архівного Управління, в якій є також розділи, де цензурні документи мають своє місце.

Окремою ж книгою друкувати збірку тов. Ковальова, мені здається, немає рації. Вона не внесе нового в науку про Шевченка, порівняно з тим, що вже зроблено в цій справі на Україні.

Дм. Косарик" [11, 531].

"До Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка.

Збірка матеріалів та документів "Т. Г. Шевченко и царская цензура", укладена І. Ф. Ковальовим, являє собою видатне явище. Автор виконав надзвичайно складну й трудну роботу, яка вперше в історії літератури так глибоко розкриває закулісну сторону жорстокої боротьби царського самодержавства проти впливу на народні маси натхненої поезії Тараса Шевченка, боротьби, яка тривала не тільки за його життя, а й багато літ по смерті поета – аж до самої Жовтневої революції.

На жаль, збірка І. Ф. Ковальова поки що є лише механічним поєднанням дорогоцінних архівних матеріалів – без критичного ставлення до них, без їх наукової кваліфікації, без відбору, без вдумливого та серйозного наукового коментаря. Передмова до збірки, на жаль, ніяк не заповнює багатьох досадних пустот. Те ж саме можна сказати й про надто вже примітивні примітки, подані наприкінці книги.

Безстороннє й механічне ставлення до публікованих матеріалів призводить до того, що цінна книга, може й проти волі автора, втрачає свою цінність, стаючи немов би шкідливим потвердженням порочної націоналістично-буржуазної теорії "єдиного потоку" в дожовтневій українській літературі... З одного боку, мовляв, царська цензура, а з другого – немов би сповнені єдності зусилля всієї української інтелігенції, скеровані до популяризації й чесного наукового висвітлення творчості Тараса Шевченка. В результаті такої "всєдності" – в одному ряду раптом опиняються твори Івана Франка і твори Куліша та Грінченка, статті в соціал-демократичних виданнях і брудна націоналістична писанина якогось Яковенка чи Дениса Лукіяновича.

Граничний "об'єктивізм" автора збірки призводить до того, що вона стає пропагатором націоналістичних концепцій численних писак, "біографів", які намагалися дискредитувати Шевченка, очорнити пам'ять його, вдягти його в жупан махрового націоналіста. Прикладів можна подати безліч:

- на стор. 377 говорить про те, що Шевченко, буцім, "поносив всю историю России сплошь";

- на стор. 379 мова йде про брехливу "біографію" Шевченка, автор якої, якийсь Яковенко, дозволив собі "бранные выходки против русского языка и отечественных писателей"... Добре було б, коли б автор збірки матеріалів – тут же, в примітці, протиставив цьому відомі сторінки з шевченкового щоденника, де мова йде про любов поета до російської літератури. А ще краще було б зовсім обійтись без цитування подібних націоналістичних висловлювань.

- на стор. 430: "русские – враги малороссов..."

- на стор. 432: "прелукавая Москва – мать всех бедствий: небесный царь, как гадину, задушит ее, как червя раздавит ногой". Навіщо це авторові збірки? Адже ні до справжньої історії української культури, ні до самого Шевченка подібна гидота не має ніякого відношення...

- на стор. 484: "великороссы аттестуются, как проклятые враги..."

- на стор. 436: "Москва, как хищный ворон, налетела на Малороссию, великороссы ее распяли и ограбили..."

- на стор. 444: мова йде про наклепницьку брошуру Дениса Лукіяновича, в якій щирий націоналіст, розповідаючи про Тараса Шевченка, говорить: – "Россия чужой враг и палач..." – "Москвою было возложено ярмо на Украину..."

Кому на користь – такий брудний ворожий потік навколо чистого імені великого українського поета?

Зауваження по деталях:

- Автор без розбору бере документи, в яких є нікому непотрібні згадки про календар радикальної партії в Коломиї, про збірку Гната Галайди (тобто Хоткевича), присвячену пам'яті Куліша, та про інші подібні видання.

- В багатьох документах є буквальні повторення, які, для струнності, варто було б скоротити (напр. цитування царського рескрипту).

- Обов'язково треба повиключати з документів численні й необґрунтовані міркування царських цензорів про те, що немов би всі твори Шевченка – ворожі не тільки російському царизмові, а й російській національності взагалі (напр. на стор. 125 – сміхотворний приклад цього: "кохайтеся, чорнобриві...").

- Треба викинути з книги документи, які потрапили сюди випадково, які до Тараса Шевченка ніякого відношення не мають (напр. доповідь цензора Воршева про драму П. Райського-Сетупницького – на стор. 291).

- Обов'язково треба в примітках розкрити й перевірити псевдоніми. Хто вони, всі оті – Тогобочний, Незначний, парубок Юхим Федченко?

В примітках докладно йде мова про заборонені цензурою численні рукописи біографії Тараса Шевченка. А що це за рукописи? Хто їхні автори, всі оті Супранівські, Яковенки й Овчаренки? Чи вар-

то про ці рукописи – не тільки так докладно, а й взагалі будь що говорити. Чи не краще було б, замість "всеїдного" цитування та коментування націоналістичної писанини, докладніше розповісти про шевченківські публікації в марксистських виданнях, в соціал-демократичній (більшовицькій) пресі?

Або, скажимо, в згадуваній у примітках грузинській газеті?

Взагалі примітки складено безграмотно й хибно, без елементарного знання історії. На стор. 455, наприклад, у надто вже "об'єктивній" характеристиці кириломефодіївців Шевченка згадано, як члена братства; на стор. 457 – дано хибну й аполітичну характеристику Куліша; на стор. 461–465 мова йде про цензурні заборони на Шевченкову "Катерину", а на стор. 473–475 – про заборону вірша "Кохайтеся, чорнобриві" – так, немов би це зовсім різні речі; на стор. 517 подано неповні й неправильні відомості про творчість М. В. Лисенка і т. д.

Авторів треба попрацювати й над передмовою до збірки, подбавши про уточнення й доповнення. Варто б у ній, приміром, дати розгляд невідомих читачеві заборонених цензурою й неопублікованих популярних біографій Шевченка (тих, що зберігаються в тому ж архіві), давши політичний аналіз найхарактерніших із них, відзначивши ті, які належать перу найбільш прогресивних авторів XIX століття.

Висновок: Книгу "Т. Г. Шевченко и царская цензура" згодом безумовно треба буде опублікувати, але перед тим доведеться провести над рукописом дуже сумлінну наукову, коментаторську й редакційну роботу.

22.X.47.

Оригінал підписаний Ол. Ільченком

Вірно: секретар [підпис]» [12, 532–535].

Про життєвий та творчий шлях упорядника збірника, російського архівіста та літературознавця Івана Федоровича Ковальова відомостей небагато. Народився він 1903 року в с. Рубльово (тепер Бежецького району Тверської області). 1929 р. закінчив факультет мовознавчої та побутової культури Ленінградського державного університету. Із 1928 р. працював у школі, потім секретарем відділення дитячої літератури в Державному видавництві (Госиздат). 1935 р. закінчив аспірантуру Московського інституту філософії, літератури, історії. 1937 р. захистив кандидатську дисертацію «Роман Н. Г. Чернышевского "Что делать?" как художественное произведение». У 1936–1941 рр. та з 1942 р. працював у Центральному державному історичному архіві старшим науковим співробітником. Із 29 грудня 1941 р. до 27 червня 1942 р. перебував на посаді старшого наукового співробітника Ін-

ституту російської літератури (Пушкінський Дім) РАН [18, 456]. Подальший період його біографії невідомий.

І. Ковальов відомий як співупорядник документальних матеріалів про Льва Толстого [5, 162–170]. Він є автором публікацій архівних документів про утиски царською цензурою творчості Миколи Некрасова [15, 223–226], Дмитра Писарева [6, 198–223], Чарльза Дарвіна [17, 410–421].

У науковій спадщині І. Ковальова – низка статей про цензурні переслідування Шевченкових творів. Дві його праці: "В тисках цензури" [7] та «Борьба царского правительства и цензуры с революционным "Кобзарем" Т. Г. Шевченко» [9, 255–270] – приурочено до 125-річного ювілею з дня народження Т. Шевченка. У другій публікації подано архівні документи 1911–1912 рр. про цензурні утиски видання "Кобзаря". У статті "Ювілей Т. Г. Шевченка при царизмі" [19, 153–176] вміщено документальні матеріали 1889, 1911 і 1914 рр., у яких ідеться про переслідування творчості Т. Шевченка та вшанування його пам'яті. Праця "Шевченко по документам царской цензуры" [14, 256–263] подає ряд документів цензурних репресій 1847–1916 рр. Огляди архівних матеріалів про цензурне переслідування творів Т. Шевченка та літератури про нього містять і статті "Шевченко під забороною царської цензури" [20, 74–86], "Поэт и цензура" [16, 174–176].

Цензурні матеріали завжди перебували у центрі уваги дослідників. Питанню цензурування Шевченкових творів присвячені розвідки Володимира Данилова [4, 239–255], Григорія Владимирського [3, 109–145], Ієремії Айзенштока [1, 437–481], Олександра Лотоцького [13, 1–23], Івана Бутича [2, 53–58], Дмитра Кравцова [8, 66–68] та ін.

1950 р. видано збірник "Т. Шевченко в документах та матеріалах" за редакції Д. Копиці, який підготували працівники Архівного управління МВС УРСР – Олександр Юрченко і Абрам Грінберг. 1963 р. до 150-річчя з дня народження Шевченка видано збірник "Тарас Шевченко: Документи і матеріали 1814–1963" (упорядники Іван Бутич, Ярослав Дашкевич, Федір Сарана, Галина Сизоненко, Анатолій Сісецький). Окремі документи цього збірника подано за матеріалами, що їх зібрав І. Ковальов. 1969 р. вийшла книжка відомого дослідника шевченкознавця В. Бородіна "Т. Г. Шевченко і царська цензура: Дослідження та документи 1840–1862 роки". У ній подано цензурні документи, пов'язані з прижиттєвими виданнями Шевченкових творів, а також вміщено фотокопію рукописної збірки "Поезія Т. Шевченка. Том перший". 1975 р. з'явилася книжка "Т. Г. Шевченко: Документи та матеріали до біографії (1814–1861 рр.)", яку упорядкували працівники Державного музею Т. Г. Шевченка Любов Внучкова, Єлизавета Середа і Валентина Судак. Друге видання цієї книжки вийшло 1982 р.

На відміну від цих видань збірник І. Ковальова "Шевченко і царська цензура" містить значний масив цензурних актів та циркулярів, які донині залишаються невідомими. Збірник зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Це – два машинописи (249 документів); один із правками І. Ковальова (Ф. 1. Од. зб. 568, 535 арк.), другий примірник є машинописною копією, у якій ці правки враховано (Ф. 1. Од. зб. 568, 552 арк.).

До збірника включено 199 документів за 1840–1916 рр. (крім тих, які друкувалися в інших виданнях). Переважно їх подано за оригіналами, іноді за копіями чи відпусками. Ці матеріали можна умовно розділити на дві групи: 1) справи цензурних установ щодо видання Шевченкових творів; 2) справи з питань цензурування творів інших авторів, а також цензурування журналів та газет, де в різних контекстах згадано Т. Шевченка.

Найбільша частина цензурних документів про Т. Шевченка знаходиться в загальних справах, особливо у справах Санкт-Петербурзького цензурного комітету та Головного управління у справах друку.

Документи збірника відповідають таким тематичним розділам: 1. Шевченко і царська цензура. 2. Боротьба царської цензури з творами Шевченка. 3. Закордонні видання творів Шевченка. 4. Драматична цензура і Шевченко. 5. Твори Шевченка, покладені на музику. 6. Переслідування царською цензурою літератури про Шевченка.

1. *Айзеншток И.* Судьба литературного наследства Т. Г. Шевченка // Литературное наследство. – М., 1935. – Т. 19/21. 2. *Бутич І.* Переслідування творів Т. Г. Шевченка царською цензурою // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 2(64). 3. *Владимирский Г.* Контроль над поэтом. 1841–1917 // Литературный Донбасс. – 1935. – № 8/9. 4. *Данилов В.* К цензурной истории сочинений Т. Г. Шевченка // Начала. – 1922. – № 2. 5. *Документальные материалы* о Л. Н. Толстом / Сост. И. Ф. Ковалев, С. В. Захаров // Русская литература. – 1968. – № 1; *Л. Н. Толстой:* Аннотированный каталог. Документы архивохранилищ СССР / Сост. И. Ф. Ковалев, Н. А. Малеванов, Д. И. Петерс. – Тула, 1982. – 295 с. 6. *Д. И. Писарев и царская цензура* // Красный архив. – 1940. – № 6(103). 7. *Комуніст.* – 1938. – 5 верес. – № 205. 8. *Кравцов Д.* Спогади про Т. Г. Шевченка М. Мікешина і царська цензура // Радянське літературознавство. – 1966. – № 10. 9. *Красный архив.* – 1938. – Т. 6. 10. *Лист І. Ковальова до Копиці* // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 1. – Од. зб. 568. 11. Там само. 12. Там само. 13. *Лотоцький О.* Поезії Тараса Шевченка під російською цензурою. – Л., 1937. 14. *Молодая гвардия.* – 1939. – № 2/3. 15. *Некрасов, запрещенный для народа* // Литературное наследство. – 1949. – № 53, 54. 16. *Нева.* – 1964. – № 3. 17. *Преследование царской цензурой учения Дарвина* // Вопросы истории религии и атеизма. – 1959. – № 7. 18. *Пушкинский Дом:* Материалы к истории. 1905–2005. – СПб., 2005. 19. *Радянське літературознавство:* Наукові записки. – К., 1939. – Кн. 4. 20. *Радянське літературознавство.* – 1964. – № 3.